

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE GÓNERGEN SÓZLERDÍŇ QOLLANILIWI

Mambetniyazova Oralxan

Annotaciya: *Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi gónergen sózlerdiń leksikalıq ózgeshelikleri, olardıń túrleri hám qollanıw sheńberi sáwlelendiriledi. Gónergen sózler xalıqtıń tariyxıy turmısı, úrp-ádeti hám mádeniy yadın bildiriwshi áhmiyetli elementlerden biri bolıp esaplanadı. Sonday-aq, maqalada bezek buyımları, kiyim-kenshek, úy-ruwzigershilik buyımları hám qural-jaraqlar menen baylanıslı ayırım gónergen sózler mısıl sıpatında tallanadı.*

Gilt sózler: qaraqalpaq tili, gónergen sózler, arxaizm, tariyxıy sóz, mádeniy miyras, ádebiyat.

Kirisiw

Til - xalıqtıń milliy ruwxıy dúnyasın, mánawiyatın, turmıs tárizin hám tariyxın sáwlelendiriwshi tiykargı ayna bolıp esaplanadı. Hár qanday tildiń sózlik baylıǵı onıń rawajlanıwı, jámiyetlik turmısı hám mádeniy ózgerisleri menen tıǵız baylanıslı halda rawajlanadı. Sonıń ushın da til quramında ayırım sózler óz dáwirinde aktiv qollanılgan bolsa da, keyin ala kúndelikli sóylewden shıǵıp, gónergen leksikalıq qatlamdı payda etedi.

Qaraqalpaq tilinde de usınday sózler bar. Olardıń bir bólegi tariyxıy waqıyalar menen baylanıslı bolıp, házirgi zaman turmısında qollanılmaydı, jáne bir bólegi bolsa zamanagóy sinonimler menen almasıp, sóylew aktivligin joǵaltqan. Biraq bunday sózler xalıq awızeki dóretpesinde, ádebiy esteliklerde hám tariyxıy hújjetlerde keńnen qollanılgan bolıp, búgingi áwlad ushın ótmish penen baylanıstırıwshı til kópiri wazıypasın atqaradı.

Gónergen sózlerdiń túrleri

Qaraqalpaq tilindegi gónergen sózler ádette eki tiykargı túrge bólinedi:

- Arxaizmler
- Tariyxıy sózler

Gónergen sózlerdiń ayırım toparları

Bezew buyımlarına tiyisli sózler:

Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi turmısında bezew buyımları áhmiyetli orın tutqan. Olardıń ayırım atamaları búgin gónergen sózler sıpatında qaraladı:

- Arabek
- Shashbaw
- Háykele

Kiyim-kenshek atamaları:

Kiyim-kenshek xalıqtıń milliy ózligin kórsetiwshi tiykargı elementlerden biri. Ayırım kiyim atamaları házirgi zamanda gónergen bolsa da, tariyxıy dereklerde hám dástanlarda kóp ushırasadı:

- Taqıya
- Aydınlı
- Jupqa

- Oraypek
- Jegde
- Kiymeshek
- Sáwkele

Úy-ruwzigershilik buyımları:

Áyyemgi úy-ruwzigershilik buyımlarınıń kópshiligi búgingi kúnde paydalanılmaydı, biraq olardıń atları xalıqtıń turmıs tárizi haqqında bahalı maǵlıwmat beredi:

Saba

Jılqınıń terisinen islenip, qıız saqlaw hám tayarlaw ushın arnawlı tayarlangan ıdıs, yaǵnıy mes. Izdavna shiroko primenyalsya v skotovodstve i kochevnom bitu karakalpanskogo naroda. Ádette sabalar úlken bolıp, bir neshe onlaǵan litr qıız sıyǵan. Sharwa xojalıqlarında ol jarılıp ketkende yamasa gónerip ketkende diyqanlar ushın úlken mashqala esaplangan. Sonlıqtan sabanıń bekkemligi, kólemi hám sapasına ayrıqsha itibar qaratılǵan.³

Sabayaq

Aǵashtan islengen kishkene stol, tumbochka yamasa tumbochka. Ol kóbinese úy xojalıǵında awqat qoyıw, ıdıs-tabaq saqlaw yamasa mayda buyımlardı jaylastırıw ushın paydalanılǵan.⁴

- Boǵjama
- Sabayaq

Qural-jaraq atamaları:

Ótmishte qaraqalpaq xalqınıń turmısı kóbinese sawash hám qorǵanıw menen baylanıslı bolǵan. Usıǵan sıykes, qural-jaraq atamaları da gónergen leksika quramında áhmiyetli orın iyeleygen:

- Sadaq
- Sawıt

Gónergen sózlerdiń qollanıw sheńberi

- Ádebiyatta - xalıq dástanları (Qoblan, Sháriyar), poeziya hám tariyxıy gúrrińlerde.
- Folklorda - maqal, jumbaq, qosıq hám ápsanalarda.
- Ilimiy izertlewlerde - til bilimi, etnografiya hám tariyxıy izleniwlerde.

Olardıń házirgi dáwirdegi áhmiyeti

Qaraqalpaq tilindegi gónergen sózler búgingi kún ushın tek tariyxıy estelik sıpatında ǵana emes, al xalıqtıń ruwxıy baylıǵın sáwlelendiretuǵın biybaha miyras sıpatında úlken áhmiyetke iye. Olardıń hár biri ata-babalarımızdıń turmıs tárizi, dúnyaqarası hám mádeniy qádiriyatları haqqında bahalı maǵlıwmat beredi.

Mısalı, sawkele yamasa kiymeshek sıyaqlı kiyim atamaları tek ǵana kiyim sıpatında emes, al máresim hám úrp-ádetlerdiń belgilik kórinisi sıpatında da xalıq turmısında áhmiyetli orın iyelegen. Sadaq hám sawıt sıyaqlı qural-jaraq atamaları bolsa qaraqalpaq xalqınıń batırlıǵın, óz jurtın qorǵawdaǵı tariyxıy tájiriybesin sáwlelendiredi.

³ Qaraqalpaq tiliniń túsindirime sózligi. 4-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1992. 156-bet

⁴ Qaraqalpaq tiliniń túsindirime sózligi. 4-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1992. 158-bet

Biraq ókinishtisi, bunday sózlerdiń kópshiligi házirgi dáwirde umıtılıp baratır. Kúndelikli sóylewde olardıń ornın zamanagóy sinonimler yamasa basqa tillerden kirip kelgen sózler iyelemekke. Sol sebepli bunday sózlerdi saqlap qalıw boyınsha ilajlar kóriliwi zárúr. Atap aytqanda:

- Ádebiyat hám folklorda aktiv qollanıw: Jańadan jazılıp atırǵan qosıq, gúrriń hám romanlarda gónergen sózlerdi qayta tiklep, obrazlardı jáne de bayıtıw múmkin.
- Bilimlendiriw sistemasında oqıtıw: Mektep hám joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq tilin úyreniwde gónergen sózler ózinshe tema sıpatında oqıtılıwı kerek.
- Leksikografıyalıq jumıslar: Gónergen sózlerdi jıynap, arnawlı sózlikler dúziw hám olardı keń jámiyetshilikke usınıw áhmiyetli.
- Galaba xabar qurallarında qollanıw: Televidenie kórsetiwleri, radio esittiriwleri hám sociallıq tarmaqlarda bul sózlerden paydalanıw arqalı olardı xalıq sana-seziminde bekkemlew múmkin.
- Mádeniy is-ilajlar: Qaraqalpaq xalqınıń dástúriy máresimleri hám milliy bayramlarında gónergen sózlerden paydalanıw olardıń qayta janlanıwına xızmet etedi.

Demek, gónergen sózlerdiń házirgi dáwirdegi áhmiyeti olardıń mádeniy miyras sıpatındaǵı qádirin saqlaw hám jańa áwladqa jetkeriwde. Eger olar umıtılıp ketse, xalıqtıń ruwxıy ǵáziynesi de belgili bir bólegi menen joǵaltıladı. Sonlıqtan bul sózlerdi jıynaw, úyreniw hám ámeliy turmısqa qaytarıw qaraqalpaq tiliniń baylıǵın saqlaw hám keleshek áwladqa tolıq jetkeriw ushın zárúr.

Juwmaq

Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın eskirgen sózler xalıqtıń tariyxıy-mádeniy turmısın, jasaw tarzın hám dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriwshi áhmiyetli leksikalıq qatlamdı quraydı. Bul sózler arqalı biz ata-babalarımızdıń jasaw tárizi, kiyiniw mádeniyatı, úy-ruwxıgershilik ádetleri, qural-jaraǵı hám bezeniw buyımları haqqında bay maǵlıwmatlarǵa iye bolamız. Mısalı, sawkele yamasa kiymeshek sıyaqlı kiyim atamaları qaraqalpaq xalqınıń saltlı turmısın, arabek hám shashbaw sıyaqlı buyım atamaları bolsa estetikalıq kózqarasların ańlatsa, sadaq hám sawıt sıyaqlı qural atamaları xalıqtıń gúresshilik ruwxın sáwlelendiredi.

Biraq házirgi waqıtta bul sózlerdiń kóbisi aktiv qollanılmaydı, olardıń ornın zamanagóy terminler yamasa basqa tillerden kirip kelgen sózler iyelep barmaqta. Nátiyjede, xalıqtıń til baylıǵı hám mádeniy miyrasınıń áhmiyetli bólegi áste-aqırın umıtılıw qáwpi astında qalmaqta. Bul bolsa til bilimi hám mádeniyattanıw ushın áhmiyetli másele esaplanadı.

Sonlıqtan eskirgen sózlerdi saqlap qalıw, olardı ilimiy jaqtan úyreniw hám áwladtan-áwladqa jetkeriw áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı. Bunıń ushın tómendegi ilajlardı ámelge asırıw zárúr:

- Sózlik hám qollanbalar jaratıw: Eskirgen sózlerdi jıynap, olardıń túsindirme sózliklerin basıp shıǵarıw.
- Bilim beriw procesine kirgiziw: Mektep hám joqarı oqıw orınları sabaqlıqlarında bul sózlerdi úyretiw arqalı jaslar sana-seziminde bekkemlew.

5-Sentyabr, 2025-yil

- Ádebiy hám folklor shıǵarmalarında belsenli qollanıw: Jańadan jazılıp atırǵan shıǵarmalarda eskirgen sózlerden paydalanıw arqalı olardıń ómirshenligi saqlap qalıw.
- Ğalaba xabar qurallarınan paydalanıw: Radio, televidenie hám internet platformalarında bunday sózlerdi keńnen násiyatlaw.

Juwmaqlap aytqanda, eskirgen sózler qaraqalpaq xalqınıń milliy ózligin, tariyxıy tamirlarin hám mádeniy jadın saqlap qalıwda áhmiyetli qural bolıp tabıladı. Olardı umıtıwǵa jol qoymaw, kerisinshe, turmısımızǵa qaytarıw arqalı tilimizdiń baylıǵın saqlaw, milliy qádiriyatlarımızdı keleshek áwladqa tolıq jetkeriw múmkin.

Demek, eskirgen sózlerdi úyreniw tek ǵana tilshi alımlar emes, al pútkil jámiyettiń minnetli isi hám juwapkershiligi bolıp esaplanadı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, “Bilim”, 1994.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. 4-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1992. 156-158-betler
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózlidi. 2-tom, Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1984.